

O'ZBEK VA INGLIZ DOSTONLARIDA LIRIK DISKURSNING MADANIYATLARARO KOGNITIV-PRAGMATIK TAHLILI

Durdona Rustamova

Master student Uzbekistan State World Languages University durdonarustamova0728@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu tadqiqot o'zbek va ingliz dostonlarida lirik nutqning madaniyatlararo kognitiv va pragmatik xususiyatlarini o'rganadi. Avvalgi tadqiqotlarda, avvalambor, dostonlarning poetik va estetik jihatlariga e'tibor qaratilgan bo'lsa, lirik nutqning madaniy qadriyatlar va konseptual modellarni aks ettiruvchi kognitiv-pragmatik mexanizm sifatida qanday ishlashiga unchalik e'tibor berilmagan. Tadqiqotning maqsadi o'zbek an'analariidan "Alpomish" va "Go'ro'g'li", ingliz an'analariidan "Beowulf", "Feri qirolichasi", "Yo'qotilgan jannat" asarlarida qo'llanilgan konseptual metafora, nutqiy harakat va dialektik iboralarini aniqlash va solishtirishdan iborat. Tadqiqotda qiyosiy tipologiya, konseptual metafora nazariyasi, nutq akti nazariyasi va nutq tahlili usullari qo'llaniladi. Topilmalar shuni ko'rsatadiki, o'zbek dostonlaridagi lirik nutq ko'p jihatdan jamoaviy xarakterga ega bo'lib, "ona vatan", "xalq birligi", "imon va jasorat" kabi tushunchalarga urg'u berilgan bo'lsa, ingliz dostonlarida "hayot jang kabit", "imtihondek" "taqdir" kabi metaforalar orqali individual qahramonlik va shaxsiy taqdir birinchi o'rinda turadi. Pragmatik jihatdan o'zbek dostonlarida marhamat, qarg'ish va axloqiy nasihatlar hukmron nutqiy harakat sifatida qo'llansa, ingliz dostonlarida qasamyod, dramatik monologlar va Xudoga murojaatlar alohida ta'kidlangan. Tahlil shuni ko'rsatadiki, lirik nutq madaniy o'zlikni saqlash, axloqiy qadriyatlarni yetkazish, jamoaviy yoki individual dunyoqarashni shakllantirishda asosiy vosita bo'lib xizmat qiladi. Bu natijalar madaniyatlararo tilshunoslik, nutqshunoslik va tarjima nazariyasiga hissa qo'shib, epik merosni qiyosiy o'rganish uchun yangi istiqbollarni taklif etadi.

Kalit so'zlar: lirik diskurs, kognitiv lingvistika, pragmatika, konseptual metafora, nutq aktlari, deiksis, madaniyatlararo tahlil, o'zbek dostonlari, ingliz epik merosi.

Bugungi kunda tilshunoslikda kognitiv va pragmatik yondashuv asosida badiiy matnlarni tahlil qilish alohida ilmiy qiziqish uyg'otmoqda. Chunki har qanday badiiy matn, ayniqsa doston kabi epik asarlar xalqning tarixiy xotirasi, milliy ongini, ma'naviy qadriyatlari va madaniy mentalitetini o'zida mujassam etadi.

Dostonlarda o'ziga xos tarzda shakllanadigan lirik diskurs qahramonlarning his-tuyg'ularini, orzu-umidlarini, kechinmalarini ifodalaydi va ular orqali jamiyatning ijtimoiy-madaniy qadriyatlari namoyon bo'ladi.

Shu bois o'zbek dostonlari — Alpomish, Go'ro'g'li kabi asarlar hamda ingliz epik an'analari — Beowulf, The Faerie Queene, and Paradise Lost kabi namunalarning qiyosiy tahlili madaniyatlaro umumiylik va farqlarni ko'rsatib berish nuqtai nazaridan muhim hisoblanadi.

Mazkur masalaning dolzarbligi shundaki, epik matnlarda ishlatilgan lirik diskursni o'rganish nafaqat adabiyotshunoslik, balki tilshunoslik, madaniyatshunoslik va tarjimashunoslik uchun ham alohida ahamiyat kasb etadi.

Ilmiy adabiyotlarda ushbu dostonlarning poetik qurilishi, folklor motivlari va syujet xususiyatlari yetarlicha tahlil qilingan bo'lsa-da, ularning lirik diskursini kognitiv va pragmatik yondashuv asosida, ayniqsa madaniyatlararo planda tadqiq etish masalasi yetarli darajada o'rganilmagan. Qahramonlarning ichki kechinmalarini ifodalashda ishlatiladigan konseptual metaforalar va ramzlar, lirik nutqda uchraydigan nutq aktlari, vaqt, makon va shaxsni belgilovchi dialektik vositalar hamda madaniy konseptlarning ifodalanish xususiyatlari ilmiy tahlilni talab qiladi. Shuningdek, mavjud tadqiqotlarda dostonlarning milliy va universal xususiyatlarini ko'rsatishga urinishlar bo'lsa-da, ular orasidagi kognitiv-pragmatik farqlarni tizimli asosda yoritish ko'zga tashlanmaydi. Demak, muammo shundaki, dostonlarning badiiy-estetik qirralari keng yoritilgan bo'lsa ham, lirik diskursning madaniyatlararo kognitiv-pragmatik mexanizmlari hozircha chuqur tahlil qilinmagan.

Tadqiqotning asosiy maqsadi o'zbek va ingliz dostonlarida lirik diskursning madaniyatlararo kognitiv va pragmatik aniqlash va ularni qiyosiy tahlil qilishdan iboratdir. Ushbu maqsadni amalga oshirish jarayonida bir qator vazifalar ko'zda tutiladi: dostonlardagi lirik diskursni tashkil etuvchi asosiy lingvistik vositalarni aniqlash, ular orqali ifodalangan metafora va konseptual modellarni kognitiv jihatdan tahlil qilish, nutq aktlari nazariyasi asosida qahramonlarning lirik murojaatlarini pragmatik planda o'rganish, madaniyatlararo qiyosiy tahlil orqali umumiylik va farqlarni ko'rsatish, shuningdek, tadqiqot natijalaridan lingvokulturologiya, tarjimashunoslik va adabiyotshunoslik amaliyotida foydalanish imkoniyatlarini belgilash.

Tadqiqot sifatida o'zbek epik an'anasining yirik namunalari bo'lgan Alpomish va Go'ro'g'li hamda ingliz epik merosiga mansub Beowulf, The Faerie Queene, va Paradise Lost dostonlarining lirik parchalaridan foydalanildi. Tahlilda qiyosiy-tipologik metod, kognitiv semantika, konseptual metafora nazariyasi, pragmatolingvistik yondashuv va diskurs tahlil usullaridan foydalanildi. Shuningdek, J. Searle, va J. Austinning nutq aktlari nazariyasi, shuningdek G. Lakoff va M. Johnsonning metodologik asos sifatida qo'llanildi.

Kognitiv yondashuv shuni ko'rsatadiki, dostonlarda lirik diskurs qahramonlarning ichki kechinmalarini ifodalash bilan cheklanib qolmay, balki inson ongidagi konseptual modellarni yuzaga chiqaradi. Lakoff va Johnson (1980), ishlab chiqilgan konseptual metafora nazariyasiga ko'ra, inson fikrlashi metaforik xarakterga ega bo'lib, biz abstrakt tushunchalarni ko'pincha sezgi asosidagi tajribalar orqali anglaymiz. Shu nuqtai nazardan o'zbek dostonlarida ko'p uchraydigan "hayot – yo'l", "taqdir – sinov", "yurt – ona" kabi metaforalar xalq dunyoqarashidagi asosiy konseptual asoslarni tashkil etadi. Masalan, Alpomish dostonida qahramonning vatanni himoya qilishga bo'lgan intilishi "ona yurtni asrash" metaforasi orqali ifodalanadi. Bu yerda, yurt onaga tenglashtiriladi va uni himoya qilish farzandlik burchi sifatida kognitiv asos topadi.

Kognitiv semantikaning yana bir yo'nalishi — aqliy makon teoriyasi (Fauconnier, 1994). Bu nazariyaga ko'ra, odamlar matnni qabul qilish jarayonida turli "mental makonlar" yaratadi: diniy-falsafiy olam kabi, tarixiy voqealar makoni, va qahramonning shaxsiy olami. O'zbek dostonlarida qahramonning shaxsiy kechinmalari ko'pincha jamiyat manfaatlari bilan birlashtiriladi. Masalan, Go'ro'g'li dostonida qahramonning individual iztiroblari "el"

va “xalq”ning taqdiri bilan qo‘shilib ketadi. Ingliz epiklarida esa qahramonning shaxsiy kechinmalari alohida mental makon sifatida tasvirlanadi, masalan, Paradise Lostda inson va Tangri o‘rtasidagi dialog shaxsiy iroda va ilohiy iroda o‘rtasidagi mental makonlar qarama-qarshiligini yuzaga chiqaradi.

Konseptual aralashtirish teoriyasi (Fauconnier & Turner, 2002), asosida qaralganda, epik dostonlarda lirik diskurs ko‘pincha turli konseptlarning uyg‘unlashuvi natijasida yuzaga keladi. “Qahramon – xalq,” “ona – vatan,” va “jasorat – imon” kabi konseptlar bir-biriga singdirilib, yagona badiiy obraz hosil qiladi. Ingliz epiklarida esa “hero-destiny,” “faith-battle,” va “soul-weapon” kabi uyg‘unlashuvlar ko‘p uchraydi. Bu farq ham madaniyatlararo tafovutni kognitiv darajada ko‘rsatadi.

Shunday qilib, kognitiv tahlil natijalari shuni ko‘rsatadiki, o‘zbek dostonlarida lirik diskurs xalqning kollektiv ongini, milliy qadriyatlari va diniy asoslangan dunyoqarashini aks ettiruvchi konseptual modellar orqali shakllanadi. Ingliz epik an‘analarida esa individualizm, shaxsiy jasorat va taqdir bilan to‘qnashuv markaziy o‘rinni egallaydi. Bu esa har ikki madaniyatda metafora va konseptlarning nafaqat badiiy ifoda vositasi, balki xalq tafakkurining asosiy kognitiv mexanizmi sifatida xizmat qilayotganini ko‘rsatadi.

Pragmatik jihatdan qaralganda, o‘zbek dostonlarida lirik nutqda duo, la‘nat, nasihat, saboq kabi nutq aktlari keng qo‘llanadi. Bu esa jamiyatda bir qator qadriyatlarning, masalan diniy-axloqiy, mustahkamanisigiga xizmat qiladi. Ingliz epik matnlarida esa qasamyod, dramatik monolog, tangriga murojaat kabi nutq aktlari yetakchi bo‘lib, individual qahramonlik, shaxsiy iroda va taqdir bilan to‘qnashuv ko‘proq ifodalanadi. Shuningdek, o‘zbek dostonlarida “biz,” “el,” va “xalq” kabi kollektivlikni bildiruvchi shaxs deiktiklari ko‘p uchrasa, ingliz epik matnlarida “I,” “my fate,” kabi individual deiktik vositalar ustuvorlik qiladi. Bu esa ikki madaniyatdagi dunyoqarash va qadriyatlarning nutqiy darajadagi ko‘rinishini ochib beradi.

Madaniyatlarni tahlil shuni ko‘rsatadiki, o‘zbek dostonlari qahramonlikni “xalq uchun fidoyilik” konsepti asosida tasvirlasa, ingliz epiklari individualizmni, and shaxsiy qahramonlikni va ilohiy iroda bilan to‘qnashuvni asosiy diskurs elementi sifatida ifodalaydi. Shunday qilib, o‘zbek va ingliz dostonlaridagi lirik diskurs xalqlarning qadriyatlari, estetik ideallari va dunyoqarashini o‘zida mujassam etuvchi, madaniy identitetni shakllantiruvchi va kommunikativ ma‘no yuklovchi muhim mexanizm sifatida qaraladi. Mazkur tadqiqotning natijalari o‘zbek va ingliz epik merosini qiyosiy o‘rganishda yangi ilmiy yondashuvlarni shakllantirishga xizmat qiladi. Shuningdek a dabiyotshunoslik, tarjimashunoslik, madaniyatshunoslik, lingvokulturologiya, sohalarida amaliy qo‘llanilishi mumkin. Tadqiqot orqali shuni aytish mumkinki, lirik diskurs epik matnlarda faqat badiiy-estetik vosita bo‘lib qolmay, balki xalqning tarixiy xotirasi, ma‘naviy qadriyatlari va ijtimoiy ongini shakllantiruvchi, ularni avloddan-avlodga yetkazuvchi madaniy hodisa sifatida ham alohida o‘rin egallaydi.

yuqoridagi tahlillar shuni ko‘rsatadiki, lirik diskurs epik matnlarda oddiy badiiy vosita emas balki xalqning kognitiv tafakkuri va madaniy qadriyatlarini mujassam etuvchi muhim hodisadir. O‘zbek va ingliz dostonlari qiyosiy o‘rganilganda, ularning lirik qo‘llaniladigan konseptual metaforalar, nutq aktlari va deiktik vositalar turlicha madaniy mazmun va

kommunikativ vazifani bajarishi aniqlandi. O'zbek epik merosida lirik diskurs asosan kollektiv ong, xalq manfaatlarini, ona yurt va elga sadoqat konseptlari asosida shakllansa, ingliz epik an'analari u individual jasorat, taqdir bilan kurash va shaxsiy irodani yorituvchi konseptlar orqali ifodalanadi.

Pragmatik jihatdan esa o'zbek dostonlarida duo, la'nat, nasihat kabi nutq aktlari ustuvor bo'lib, axloqiy-didaktik vazifani bajaradi, ingliz epiklarida esa qasamyod, dramatik murojaat, Tangriga iltijo kabi nutq aktlari qahramonlikning shaxsiy va diniy qirralarini ifodalaydi.

Shunday qilib, madaniyatlarni qiyosiy tahlil shuni ko'rsatdiki, lirik diskurs epik matnlarda xalqlarning qadriyatlarini va dunyoqarashini ifodalash, ularni avlodlardan avlodga yetkazish va jamiyatda madaniy identitetni mustahkamlash vazifasini bajaradi. Tadqiqot natijalari lingvokulturologiya, tarjimashunoslik, diskurs tahlili va adabiyotshunoslik sohalarida amaliy qo'llanilishi mumkin bo'lib, o'zbek va ingliz epik merosini yangicha ilmiy yondashuv asosida o'rganish uchun yangi ufqlarni ochib beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Austin, J. L. (1962). *How to Do Things with Words*. Oxford: Clarendon Press.
2. Fauconnier, G. (1994). *Mental Spaces: Aspects of Meaning Construction in Natural Language*. Cambridge: Cambridge University Press.
3. Fauconnier, G., & Turner, M. (2002). *The Way We Think: Conceptual Blending and the Mind's Hidden Complexities*. New York: Basic Books.
4. Frye, N. (1967). *Anatomy of Criticism: Four Essays*. Princeton: Princeton University Press.
5. Karomatov, H. (1981). *Alpomish dostoni va xalq og'zaki ijodi*. Toshkent: Fan nashriyoti.
6. Lakoff, G., & Johnson, M. (1980). *Metaphors We Live By*. Chicago: University of Chicago Press.
7. Milton, J. (1667/2005). *Paradise Lost*. London: Penguin Classics.
8. Searle, J. R. (1979). *Expression and Meaning: Studies in the Theory of Speech Acts*. Cambridge: Cambridge University Press.
9. Spenser, E. (1590/2001). *The Faerie Queene*. London: Penguin Classics.
10. Beowulf. (2000). Translated by Seamus Heaney. London: Faber and Faber.
11. O'zbek xalq dostoni Go'ro'g'li. (1975). Toshkent: O'zFA nashriyoti.